

ΚΡΗΤΙΚΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ

Α' ΜΕΘΟΔΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Λίνος Πολίτης δημοσίευσε τελευταῖα («Κρητικά Χρονικά» Β' 1958 σ. 300 ἐξ.) ὀρισμένες παρατηρήσεις του σὲ τρία κρητικά κείμενα, στὴν «Ἀπρινημένη τῶν Χανιῶν», στὴ «Φυλλάδα τοῦ Γαῖδάρου» καὶ στὴν «Ἐρωφίλη». Οἱ παρατηρήσεις ἀναφέρονται στὴν ἔκδοση τοῦ πρώτου ἔργου ἀπὸ τὸν Gareth Morgan («Κρητικά Χρονικά» Η' 1954 σ. 67 καὶ 71), καὶ τοῦ δευτέρου ἀπὸ τὸν Λ. Ἀλεξίου («Κρητικά Χρονικά» Θ' 1955, σ. 81 ἐξ.), καὶ ἐπίσης σὲ δικές μου παρατηρήσεις στὴν «Ἐρωφίλη» («Κρητικά Χρονικά» Η' 1951, σ. 133 - 4, καὶ σ. 244 - 253). Οἱ παρατηρήσεις τοῦ κ. Πολίτη εἶναι ὅπως πάντα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσες καὶ λύνουν πολλὰ κριτικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ ζητήματα τῶν τριῶν ἔργων¹.

Ἐδῶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν μερικὰ χωρὶς τῆς «Φυλλάδας» καὶ τῆς «Ἐρωφίλης». Ὅφειλω ὅμως πρὶν προχωρήσω νὰ πῶ ὅτι σκοπός μου δὲν εἶναι ἡ ὑποστήριξη ὀρισμένων ἀπόψεων γιὰ τὴν ὀρθὴ γραφὴ τῶν χωρίων αὐτῶν, ἀλλὰ γενικώτερα ἡ συμβολὴ στὴ λύση τῶν μεθοδολογικῶν προβλημάτων, ποῦ ἀντιμετωπίζει ὁ ἐκδότης τῶν κρητικῶν κειμένων. Γι' αὐτὸ συζητοῦνται μόνο ὁσες περιπτώσεις κρίθηκαν κατάλληλες γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ σκοποῦ τούτου.

Ὁ κ. Πολίτης ὀρθὰ ὑποστηρίζει (ἐ. ἀ. σ. 305) ὅτι οἱ ἐπανεκδόσεις τῶν παλαιῶν νεοελληνικῶν κειμένων πρέπει νὰ βασίζονται στὶς καλύτερες πηγές καὶ ὅτι στὴν περίπτωση τῆς «Φυλλάδας» ἡ καλύτερη πηγὴ ἦταν ἡ πρώτη βενετικὴ ἔκδοση τοῦ 1539. Ἡ πρῶτη ἔκδοση τοῦ κειμένου εἶναι ἀσφαλῶς ἀξία σεβασμοῦ μὲ ἕνα ὅμως, νομίζω, ἀπαράβατο ὄρο: ὅτι ἡ προσήλωσή μας σ' αὐτὴ δὲν θὰ μᾶς κάμῃ νὰ ἀδικήσωμε τὸν ποιητὴ. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὶς ἐκδόσεις τῆς Βενετίας — ἐκδόσεις ἐμπορικῆς καὶ λαϊκῆς — τὰ κρητικά κείμενα ἀλλοιώνονταν ἀπὸ τὴν ἀπροσεξία τῶν τυπογράφων καὶ διορθωτῶν ἢ ἀπὸ τὴ σκόπιμη ἐπιθυμία τους νὰ «διορθώσουν» ὅσα δὲν τοὺς ἦταν ἀρεστὰ ἢ νοητὰ. Ἐὰν περισσότερα ἔργα κυκλοφοροῦσαν ἄλλωστε, πολὺ πρὶν τυπωθοῦν, σὲ χειρόγραφα καὶ εἶχαν ἤδη φθαρῆ μὲ τὴν ἀντιγραφή. (Δὲν εὑρίσκει εὐκόλα ἐκδότῃ ἕνα κείμενο, ἂν δὲν ἦταν ἤδη γνωστὸ στὸ κοινό). Ἄν ἐξαίρεσωμε

¹) Εἰδικὰ γιὰ τὸ ρ. βλέπετε προσθέτω ὅτι τὴν ὀριστικὴ γνώμη τοῦ ὁ Ἐκθουδίδης τὴν ἔχει ἐκφράσει στὴν κριτικὴ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Χούμνου ἀπὸ τὸν M a r. s. h a l l ΕΕΒΣ Γ' σ. 341.

πολύ λίγες γνωστές περιπτώσεις, οί συγγραφείς δὲ φαίνεται νὰ εἶχαν καμιά ἀνάμιξη στὴν ἐκτύπωση. Οἱ ἐκδότες συνήθως χρησιμοποιοῦσαν τὸ πρῶτο τυχὸν χειρόγραφο· γιὰ αὐτόγραφα τῶν ποιητῶν δὲν μπορεῖ νὰ γίνη λόγος, ἀφοῦ μάλιστα σὲ πολλές περιπτώσεις οὔτε τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα δὲ σώθηκε. Τὸ χειρότερο: οἱ ἐκδόσεις φαίνονται κάποτε βασι-σμένες σὲ χειρόγραφα γραμμένα ἀπὸ μνήμης. Μόνο σὲ μιὰ ὠρισμένη ἐποχὴ καὶ — τότε πολὺ σπάνια — παρουσιάζονται εὐσυνείδητοι ἐκδότες τῶν κρητικῶν ἔργων, ποὺ ἐργάζονται μεθοδικά, δηλ. ἐλέγχοντας ὡς ἓνα βαθμὸ τίς πηγές, ποὺ χρησιμοποιοῦν. Γιὰ τὸ σημερινὸ φιλόλογο ἐπομένως οἱ παλιές ἐκδόσεις τῆς Βενετίας δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν ὄλες τὸ ἴδιο κύρος. Καὶ ἂν ὀφείλομε νὰ εἴμαστε κάποτε ἐπιφυλακτικοὶ ἀπέναντι στίς φροντισμένες ἐκδόσεις τοῦ «Ἐρωτόκριτου» καὶ τῆς «Ἐρωφίλης», ὅπως ἔδειξε ὁ κριτικὸς ἔλεγχος, πολὺ περισσότερο ἰσχύει αὐτὸ γιὰ τίς ἐκδόσεις τῶν ἄλλων, πρόχειρα δημοσιευμένων ἔργων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας. Διαφορετικὰ ὑπάρχει κίνδυνος ἢ προσήλωσή μας στὴν παράδοση νὰ φέρῃ ἀποτέλεσμα ἀντίθετο ἀπὸ κείνο ποὺ ἐπιδιώκομε.

Στὴν προσπάθειά μας νὰ προχωρήσωμε πέρα ἀπὸ τὸ κείμενο τῶν πηγῶν στὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ ποιητῆ (γιατὶ αὐτὸ τὸ σκοπὸ ἔχει ἢ φιλολογικὴ ἐκδοση), ἓνα ἀπὸ τὰ κριτήριά μας θὰ εἶναι τὸ νόημα, δηλαδή ἢ παρακχολούθηση τῆς λογικῆς συνέπειας τοῦ περιεχομένου. Τὸ νόημα τοῦτο πρέπει νὰ βγαίνει (γιὰ τὸν προετοιμασμένο μελετητῆ) ἀβίαστα, καὶ δὲν εἶναι μεθοδικὰ ὀρθὸ νὰ δίδεται μιὰ βιασμένη ἐρμηνεία, γιὰ νὰ σωθῆ μιὰ ἀμφίβολη γραφή. Δὲν ἀρκεῖ ὅμως αὐτό. Εἶναι ἀνάγκη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νόημα, νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν, στὸν ἔλεγχο τῆς γνησιότητος καὶ ὠρισμένα κριτήρια μορφῆς, δηλαδή ἢ γλῶσσα, ἢ σύνταξη, τὸ ὕφος καὶ ἢ στιχουργία τοῦ ποιητῆ, ὅπως βγαίνουν ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο. Ἡ ἀνάγκη αὕτη εἶναι τόσο περισσότερο ἐπιτακτικὴ, ὅσο πιὸ συγκροτημένο εἶναι τὸ ἔργο. Ἡ «Φυλλάδα» δὲν ἔχει βέβαια τὴ γλωσσικὴ καὶ στιχουργικὴ σταθερότητα τῶν ἔργων τοῦ 1600, οὔτε ὅμως μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ἔργο κακότεχνο, ὥστε νὰ δικαιολογοῦνται σ' αὐτὸ συντακτικὲς καὶ στιχουργικὲς ἀσυνέπειες.

Προχωρῶ τώρα σὲ μερικὰ παραδείγματα, ὧς «περιττὴ διόρθωση» ἀναφέρεται (ἔ. ἀ. σ. 308 - 9) ἢ ἀποκατάσταση ἀπὸ τὸν κ. Λ. Ἀλεξίου τῆς ὁμοιοκαταληξίης στους στ. 13 - 4 τῆς «Φυλλάδας», ποὺ στὴν ἀρχικὴ τους μορφή λήγουν σὲ μαρούλια - γογγύλια. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σὲ ὠρισμένα ἄτεχνα νεοελληνικὰ στιχουργήματα ἀπαντοῦν ἀνάλογες περιπτώσεις. Ἔτσι στὸν «Καθρέπτη Γυναικῶν» τοῦ Βέντραμου, ποὺ δημοσίευσε τελευταία ὁ καθ. Β. Κησσοῦ («Ἑλληνικά» 14, 1955 σ. 123 ἔξ.) ὁμοιοκαταληκτοῦν τὰ: μάχη - ἔχει, θεοῦ του - ψυχὴν του, εὐχαρίστει - ἐπακούσῃ, τελειώνει - κερδαίνει, κυροῦ τῆς - ψυχὴ τῆς, κύριον -

κιβούριον. Ἐνάλογα συμβαίνουν στή «Θησηΐδα» ὅπως μὲ πληροφορεῖ ὁ φίλος κ. G. Morgan. Στους δοκιμώτερους ὁμως κρητικούς ποιητὲς τοῦ ΙΓ' αἰ. εἶναι ἀμφίβολο ἂν συμβαίνει αὐτό. Στὶς «Ἑρμηνεῖες» τοῦ Σαχλίκη (Wagner C. G. σ. 62 - 78), ποὺ εἶναι γραμμένες σὲ ὁμοιοκατάληκτα δίστιχα, ἔχομε μιὰ μοναδική περίπτωση (χώρον - ἡμέρα) σὲ στίχο καὶ ἀπὸ ἄλλη ἄποψη ἀνώμαλο. Ὁ ποιητὴς τῆς «Φυλλάδας» εἶναι ἐπίσης ἰκανώτατος στιχουργός : σὲ διακόσια ἐξήντα ἑξὶ δίστιχα κάνει ἄψογη, πολλὰς φορές μάλιστα πλούσια ὁμοιοκαταληξία. Ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν ἐξαιρέσεων δημιουργεῖ δικαιολογημένη ὑποψία γιὰ τὴ γνησιότητα τῆς παραδεδομένης μορφῆς τῶν χωρίων. Ἐλλωστε ὁ ἴδιος ὁ κ. Πολίτης πρότεινε σὲ ἐντελῶς ἐνάλογη περίπτωση τοῦ «Ἀπόκοπου» (117 - 8 *ρίβουον - παγαίνουον*) τὴ διορθωσὴ τοῦ πρώτου σὲ πλένον «γιὰ ν' ἀποκατασταθῆ ἢ ὁμοιοκαταληξία», παρατηρώντας πολὺ ὀρθὰ ὅτι καὶ στὸ ἔργο αὐτὸ οἱ ἀτελεῖς ρίμες «δὲν ἔχουν φωνήεντα διαφορετικά καὶ μάλιστα τὸ τονισμένο». («Προσφορὰ εἰς Στ. Κυριακίδη» σελ. 555). Ἀπὸ τὰ τρία παραδείγματα «ἀτελοῦς ρίμας» τῆς «Φυλλάδας» ποὺ παραθέτει ὁ κ. Πολίτης (ἔ. ἀ. σ. 309) τὰ δύο δὲν μποροῦν νὰ στηρίξουν τὴ ρίμα *μαρούλια - γογγύλια*, γιὰτὶ σ' αὐτὰ συμφωνεῖ καὶ τὸ φωνήεν τῆς παραλήγουσας. Ἔτσι στους στ. 273 - 4 ἔχομε τὴ ρίμα *γνωρίση - πνίξη*, καὶ στους στ. 373 - 4 *νόμουον - σύντεκνός μου*. Τὰ παραδείγματα αὐτὰ ἀνήκουν σὲ ἄλλη κατηγορία ἀτελῶν ὁμοιοκαταληξιών, ποὺ ἀπαντᾶ συχνότερα καὶ εἶναι νόμιμη². Ὡς πρὸς τὸ τρίτο παράδειγμα ἀτελοῦς ρίμας, στους στ. 245 - 6 *καταλόγι - τί λέγει πι-στεύω* ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ χωρίο δὲν ἔχει παραδοθῆ ὀρθά.

Στ. 117 - 8 :

. . . ἀλήθεια λέγε πάντα

νὰ ἔχης τὴν προτίμησιν κάλλια παρὰ τὰ πάντα.

Ἡ τελευταία φράση δὲν ἔχει κανένα νόημα. Ὁ κ. Α. Ἀλεξίου διορθώνει κάλλια παρὰ τοὺς πάντας καὶ ἀσφαλῶς δὲν πρόκειται γιὰ «παραδιορθωσὴ», ὅπως γράφει ὁ κ. Πολίτης (ἔ. ἀ. σ. 309): τὸ πρότυπο τῆς «Φυλλάδας», τὸ «Συναξάριον τοῦ τιμημένου γαδάρου» (C. G. σ. 112 ἔξ. στ. 66 - 7) παρέχει ἐνάλογη γραφή :

ἀλήθεια λέγε πάντα

νὰ ἔχης καὶ προτίμησιν, ἀγάπην παρὰ πάντας.

Ἡ φράση παίρνει ἔτσι τὸ νόημά της : «λέγε τὴν ἀλήθειαν, γιὰ νὰ σὲ

²) Π.ε. Ἐρωτόκρ. Β 197 - 8 *καίγει - δοξεύγει*, Β 227 - 8 *πειροίτη - δίκτυ*, Βοσκ. 15 - 6 *ἄσπερη - ἄσπερη* 96 - 7 *πάθη - νᾶρθη*, Ἀπόκοπος 57 - 8 *ἐξήια - νύκτια*, 79 - 80 *ἤλθεσ - ἐκαίθεσ*, 101 - 2 *ἐπένας - εἰπέ μας*, 251 - 2 *συναπάντησίν μας - ἀλήθεις μας*, 281 - 2 *ἐπέσαν - στρέψαν* κ.λ.

τιμοῦν περισσότερο ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους». (Προτίμησις: τιμή, πβ. Φυλλ. 534). Ρίμες ἀνάλογες μὲ τὴν πάντα - πάντας ἀπαντοῦν σὲ δόκιμα κείμενα⁸.

Στὸ στ. 248 μιὰ πολὺ γνωστὴ κρητικὴ παροιμία: ὁ διάβολος τοῦ κώλου του κουκκιά τοῦ μαγερεύει ἀπαντᾶ παραλλαγμένη, μὲ ἐμπρόθετο προσδιορισμό: ὁ διάβολος στὸν κῶλο του κουκκιά τοῦ μαγειρεύει. Δὲν εἶναι, νομίζω, ἀδικαιολόγητη ἢ ἀποκατάσταση τῆς παροιμίας ἀπὸ τὸν Λ. Ἀλεξίου στὴ συνηθισμένη μορφή της, ποὺ εἶναι καὶ ἡ συντακτικὰ ὀρθή. (Λέμε «τοῦ τό ἴπα τοῦ Γιώργου», ὄχι «τοῦ τό ἴπα στὸ Γιώργου»). Ἐπιχειρήματα γνησιότητος στὴν περίπτωση αὐτὴ πρέπει νὰ φέρῃ ὅποιος ὑποστηρίζει τὴ συντακτικὰ ἀνώμαλη γραφή: θὰ ἔπρεπε δηλ. νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι ἡ παροιμία λεγόταν ὅπως ἀπαντᾶ στὸ κείμενο ἢ τοῦλάχιστον νὰ μνημονευθοῦν ἀνάλογα συντακτικὰ παραδείγματα ἢ νὰ δοθῇ στὴν παροιμία μιὰ νέα, διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν τρέχουσα, ἐρμηνεία. (Πβ. γιὰ τὴν παροιμία Ν. Πολίτου Παροιμίες Δ' σ. 390).

Στοὺς στ. 447 - 8:

. . . . ταίλιπουρδᾶ καὶ κρού τον

καὶ ὄχι μόνο μιὰ φορὰ μὰ δεῦτερον καὶ τρίτον

ὁ τύπος κρού (= κρούει) εἶναι βέβαια γνωστός (πβ. «Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζώων» στ. 1054). Ἀλλὰ ἡ ἐξαιρετικὴ διόρθωση τοῦ κ. Λ. Ἀλεξίου: ταίλιπουρδᾶ καὶ χρεῖ τον ἔχει τὸ πλεονέκτημα ὅτι ἀποκαθιστᾶ μαζί μὲ τὴ ρίμα καὶ μιὰ χαρακτηριστικὰ κρητικὴ ἔκφραση κ' ἓνα κρητικὸν τύπο: δὲν εἶναι ὁ ἐκδότης, ποὺ δίδει στὴ λέξι «χρεῖ» τὴν ἔννοια «γεμίζει ἀκαθαρσίες», ὅπως γράφει ὁ κ. Πολίτης (ἔ. ἀ. σ. 311), ἀλλὰ αὐτὴ εἶναι στὴν Κρήτη μιὰ ἀπὸ τίς κύριες σημασίες τοῦ ρήματος: «ἐγίνηκε ὀλόχριστος» σημαίνει ἀκριβῶς «λερώθηκε μὲ περιτώματα»· «ἐχρίστηκε τὸ κοπέλλι» λέγεται γιὰ τὸ παιδί, ποὺ λερώθηκε· καὶ σύμφωνα μὲ πληροφορίαν τοῦ φίλου κ. Μ. Παρλαμά, σ' ἓνα ἀνθρώπο, ποὺ περπατᾶ ἢ στέκεται πίσω ἀπὸ ἓνα ὑπόζυγιο λένε «πιὸ πίσω» νὰ μὴ σὲ χρίση τὸ χτήμα», (Πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ τὴν περίπτωσιν τοῦ Γαϊδάρου τῆς «Φυλλάδας»⁴. Τὸ δεῦτερον συν-

⁸) Πβ. Σαχλίκη, «Ἀφήγησις Παράξενος» (ἔκδ. Παπαδημητρίου σελ. 25) στ. 257 - 8 εἶναι - χήνες. Ἀνάλογες ρίμες ἀπαντοῦν καὶ στὰ κρητικὰ ἰντερμέδια, ποὺ ἐξέδωκε ὁ Μ. Μανούσας κας «Κρητ. Χρονικά» Α' 1947, σ. 544 (ξεφαντώσης - τώση, σιεφάνι - χάνεις).

⁴) Τὴν ἔννοια τοῦ «λερώων» ἔχει τὸ «χρίζω» ἀκόμη στὸ Σολωμὸ (Τὸ Ὅνειρο 104 - 5):

Σιῆς καθίγλες νὰ καθίζουν

καὶ τὰ ροῦχα τους νὰ χρίζουν.

Γιὰ τὴ σημασία «πασαλείφω» πβ. Σαχλίκη, «Γραφαὶ καὶ Στίχοι καὶ Ἑρμηνεῖαι» (Wagner, ἔ. ἀ. σελ. 64) στ. 47 καὶ σὲν τὴν μούζαν χρίζουν.

θετικό του «τσιληπουρδῶ», που διαφωτιστικά συνάπτει με τὸ ἀρχαῖο «σιληπουρδῶ» ὁ κ. Πολίτης, θὰ ἀρκοῦσε ἴσως γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴ σύνδεση τοῦ ρήματος αὐτοῦ μετὰ τὸ «χρεῖ»: ἀλλὰ τὸ σημαντικό εἶναι ὅτι καὶ τὸ πρῶτο συνθετικὸ δὲν εἶναι ἀσχετο: δὲν πρέπει νὰ μείνῃ ἀπαρατήρητο ὅτι τὸ ἴδιο ρῆμα μετὰ ἀντιστροφή τῶν συνθετικῶν χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσῃ τὴν ἴδια ρύπανση ὁ Μάρκος Ἀντώνιος Φώσκολος στὸ «Φορτουνατο» Γ' 36, ὅπου λέγεται γιὰ τοὺς φοβισμένους Τούρκους πολιορκητὲς τοῦ Κάστρου: *νὰ χέζου τσι καζάκες τως νὰ τσι πορδοιτσιλοῦσι*. Γνωστὸ εἶναι στὴν Κρήτη τὸ τσιλιό (= διάρροια) καὶ τὸ ρ. *τσιλιᾶται, ἐτσιλάσθηκε*, σὰ ὅποια διασώζεται, ὅπως πιστεύω, τὸ πρῶτο συνθετικὸ τοῦ *σιληπουρδῶ*. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπίθανο νὰ μετέβαλε ὁ ποιητὴς τῆς «Φυλλάδας», κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συστηματικῆς ἀναπροσαρμογῆς τοῦ προτύπου του σὲ ὁμοιοκατάληκτη μορφή, καὶ τὸ *κροῦτον* σὲ *χρεῖτον*, πού τοῦ χρειαζόταν γιὰ τὴ ρίμα, ἀλλὰ καὶ πού ἦταν τόσο σύμφωνο μετὰ τὸ δηκτικὸ καὶ παραστατικὸ χαρακτῆρα τῆς «Φυλλάδας»⁵. Καὶ κάτι ἄλλο πρέπει νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν. Ἡ ὑπόθεση ὅτι πρέπει νὰ γράψωμε σ' αὐτὸ τὸ χωρίο «χρεῖτον = χρεῖ αὐτὸν» εἶχε ἤδη ἐκφρασθῆ καὶ ἀπὸ ἄλλο μελετητὴ, τὸ Νικόλαο Πολίτη στὴ μελέτη του γιὰ τὴ «Φυλλάδα» («Λαογραφ. Σύμμικτα» Α' σ. 194). Ἴσως μάλιστα ὑπάρχει ἕνας εἰρωνικὸς ὑπαινιγμὸς στὸ «χρεῖ» αὐτό, ἀφοῦ ὁ Λύκος ἐτοιμάζεται νὰ δεχθῆ τὴν ἀπόκρυφη «χάρη» ἢ «χάρισμα» τοῦ Γαϊδάρου λέγοντας «μετὰ εὐλάβεια τὰ πατερμά του» (πβ. στ. 440 ἐξ.).

⁵ Ἀνεπιφύλακτα δεκτὴ πρέπει νὰ γίνῃ καὶ ἡ ἀποκατάσταση τοῦ χιριτωμένου ὀνόματος τοῦ γάτου *Περδίτης* (= μικρὸς πάρδος)⁶ στὴ σωστή του μορφή, πού ἀπαντᾷ στὸ «Συναξάρι» (στ. 179, 189) καὶ πού στὴν ἐκδοσὴ τῆς Βενετίας παραδιορθώθηκε στὸ ἀνόητο καὶ ἀταίριστο γιὰ γάτο *Περδίτης*⁷.

⁵) Τὸ ὄχι νοητὸ αὐτὸ *χρεῖ* «διορθώθηκε» στὴ βενετικὴ ἐκδοσὴ στὸ γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὸ «Συναξάρι» *κροῦ*. Ἴσως ὅμως στὸ *χρεῖ* τῶν νεωτέρων ἐκδόσεων νὰ κρύβεται μιὰ προσπάθεια ἀποκαταστάσεως τῆς ἀρχικῆς γραφῆς. Ἐς προστεθῆ καὶ ὅτι στοὺς στ. 454-5, ὅπου ἐπαναλαμβάνεται: τὸ *τσιληπουρδῶ*, ρητὰ λέγεται ὅτι ὁ γάϊδαρος, ἐνῶ ὄρμᾳ κατὰ τῆς Ἀλεποῦς «*συχροκαιουρεῖ πικνὰ καὶ συχροπορδαλιζει*». Καὶ ἡ σημασία «συμπεριφερόμαι βάνασα» ὑπάρχει, ὅπως λέει ὁ Λ. Πολίτης (πβ. «Συναξάριον» στ. 148, «Φυλλάδα» στ. 221, στ. 231), ἀλλὰ καὶ αὐτὴ δὲν εἶναι ἀταίριαστη μετὰ τὸ *χρεῖ*.

⁶) Τὴ γραφὴ αὐτὴ εἶχε ἤδη δεχθῆ στὴ δημοσίευση ἐνὸς ἀποσπάσματος τῆς «Φυλλάδας» στὴν «Κρητικὴ Ἀνθολογία» 1954 σελ. 41-5. Πβ. τὸ κατόπαρδος στὸ γλωσσ. «Ἐρωτοκρίτου».

⁷) Τὸν ὄχι ὀρθὸ τύπο *Περδίτης* «τ. ἐ. *Περδίκης*» ἐχρησιμοποίησε ὁ καθηγ. Γ. Καλιτσουράκης γιὰ νὰ ἐτυμολογήσῃ τὸ ὄνομα τῆς ὄρνιθας *Καβάκα* ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο *Κακκάβη* = πέρδικα. «Ἔως λοιπὸν ὁ κάτος ἐκαλεῖτο οὕτω, οὕτω καὶ ἡ

Ἐπίσης ὀρθά ὁ κ. Α. Ἀλεξίου ἀποκατέστησε τὸ κείμενο στὸ στ. 259 κατὰ τρόπο, ποῦ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ γραφὴ τοῦ «Συναξαρίου» στ. 169 ἔχει κάτον ἢ γραῖα⁸. Τὸ γάτια καὶ ἦιον γραῖα τῆς βενετικῆς ἐκδόσεως τῆς «Φυλλάδας» μεταβάλλει ἀδικαιολόγητα τὸ γένος τοῦ ζώου, ποῦ σ' ὄλο τὸ ποίημα ἀναφέρεται ρητὰ ὡς ἀρσενικό, καὶ χαρακτηρίζοντας τὸ ὡς γραῖα δημιουργεῖ σύγχυση μὲ τὴ γριά⁹.

Στοὺς στ. 489 ἐξ. περιγράφει ὁ Λύκος ὅτι ἔχασε τὰ δόντια καὶ τὸ ἓνα μάτι του ἀπὸ τὰ χτυπήματα τοῦ Γαϊδάρου, ὅτι ἡ «κοπάνιά» τὸν βρῆκε στὸ μέτωπο, καὶ ὅτι πρήστηκε τὸ κεφάλι του. Εἶναι πολὺ φυσικὸ ὕστερα ἀπὸ αὐτὰ νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὸ κατασβολῶνω τοῦ στ. 530 ἔχει τὴ συνηθισμένη κρητικὴ σημασία του, ποῦ ὀρθά τοῦ ἀποδίδει ὁ κ. Α. Ἀλεξίου στὸ Γλωσσάριο τῆς «Φυλλάδας», καὶ ὄχι τὴ σημασία τοῦ «γεμίζω στάχτη, ντροπιάζω»:

καὶ ὄχι μόνον ἔφυγε, μὰ κ' ἐκοπάνισέ μας,
ἀνόητους μᾶς ἔδειξε κ' ἐκατασβόλωσέ μας.

Ὁ πρῶτος στίχος διαφωτίζει τὸ δεύτερο: ὁ γαϊδαρὸς φεύγοντας μὲ πονηρία ἀπὸ τὰ νύχια τοῦ Λύκου καὶ τῆς Ἀλεπούς, ἔδειξε ὅτι οἱ δυὸ ἐχθροὶ του ἦταν ἀνόητοι· ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ τοὺς «κοπάνισε» καὶ τοὺς «κατασβόλωσε».

Γενικά ἡ φιλολογικὴ αὐτὴ ἐργασία τοῦ κ. Α. Ἀλεξίου, καμωμένη μὲ γνώση τοῦ κρητικοῦ ἰδιώματος¹⁰ καὶ μὲ τὴν ἀπαραίτητη γιὰ τὴν προσ-

ἀδελφὴ του» «Ἀφιέρωμα εἰς Γ. Ν. Χατζιδάκιν» 1921 σ. 204 - 5. Ἐσφαλμένα παραγεῖ καὶ ὁ Ν. Πολίτης «Λαογρ. Σύμμ.» Α σ. 194, τὸ περὶ τῆς ἀπὸ τὸ πέριξ.

⁸) Θὰ προτιμοῦσα νὰ γράφαμε στὴ «Φυλλάδα» πλησιέστερα πρὸς τὴ γραφὴ τοῦ «Συναξαρίου» καὶ κάτον ἔχει ἢ γραῖα, ἀποφεύγοντας ἔτσι μόνον τὸν ἀναπαιστικὸ ρυθμὸ, ποῦ εἶναι συχνὸς στὸ βυζαντινὸ θεακπεντασύλλαβο, ὄχι ὅμως καὶ στὴν κρητικὴ στιχογραφία τοῦ ΙΓ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα.

⁹) Προσθέτω ὅτι στὴν Κρήτη τὸ ζῶο λέγεται πάντα μὲ τὸν ἀρσενικὸ τύπο ὁ κάτης. Ἄς παρατηρηθῇ καὶ ὅτι ἂν ὁ γάτος ἦταν γέρικος, θὰ φαινόταν παράξενο στὴ γριά νὰ τὸν βλέπῃ νὰ κυνηγᾷ τὴν ὄρνιθα! Ἡ ἀσυνέπεια αὐτὴ εἶναι ἀπίθανη γιὰ τὸ ρεαλιστικὸ πνεῦμα τῆς «Φυλλάδας».

¹⁰) Ἡ αἰσθησιμὴ αὐτὴ εἶναι ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιὰ τὴ φιλολογικὴ ἀποκατάσταση τῶν κρητικῶν ἔργων, ὅπως καὶ ἡ ἱστορικὴ γνώση τῶν μεσαιωνικῶν ἑλληνικῶν, γιατί κάποτε οἱ λέξεις ἔχουν σημασίες, ποῦ δὲν σῶζονται πιά στὴ σημερινὴ χρῆση. Ἀναφέρω ὡς παράδειγμα τὴ λέξη πατούλια, ποῦ χρησιμοποιεῖται στὸ «Φορτουνάτο» μὲ τὴ σημασίαν «περίπολος». Τὴν ἐρμηνείαν αὐτὴν, ποῦ ἔδωσα στὸ γλωσσάριο τῆς «Κρητικῆς Ἀνθολογίας» ἐπέκρινε ὁ φιλόλογος Μοτάκης στὴν «Κρητικὴ Ἔστια» τοῦ 1954, γιατί εἶχε ὅψιν μόνον τὴ σημερινὴ σημασίαν τῆς λέξεως. Τὸ ἀντίστοιχο χωρὶς τοῦ Φώσκολου (σολιῶδοι ἀπ' τὴν πατούλια...) καὶ τὸ σχετικὸ λῆμμα τοῦ Ξανθοῦθίδου στὸ γλωσσάριον τοῦ «Φορτουνάτου» δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀγνωσθῆναι ἀπὸ τὸν Μοτάκη. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὸ ρ. ξαγιῶ, ποῦ στὸ ἀντίστοιχο χωρὶς τοῦ Μπουνιαλῆ ἔχει ἀκριθῶς τὴ σημασίαν, ποῦ τοῦ δίνω στὸ γλωσσάριον:

έγγιση τῶν κειμένων αἰσθησι τοῦ στίχου, περιέχει πολύτιμες παρατηρήσεις καὶ ἀποκαταστάσεις, ποὺ θὰ ἦταν σφάλμα νὰ μὴν τὶς προσέξῃ ὁ μελλοντικός μελετητὴς ἢ ἐκδότης τοῦ ὡραίου κρητικοῦ σατυρικοῦ ἔργου.

Ἐκ τῶν δικῶν μου παρατηρήσεις στὴν «Ἐρωφίλη» δέχεται ὁ κ. Πολίτης τὶς περισσότερες· με ἱκανοποιεῖ ἡ παραδοχὴ αὐτὴ ποῦ, προερχόμενη ἀπὸ τὸν ἐπιφανῆ μελετητὴ τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας, δέχεται τὴν ὀρθότητα τῶν παρατηρήσεων. Δέχομαι τώρα ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ γραφὴ τύχης ἀντὶ τέχνης στὴν Ἐφιέρωση τῆς «Ἐρωφίλης» στ. 13, ἀφοῦ μάλιστα καὶ ὁ Μπουναλιῆς στὴν Ἐφιέρωση τοῦ «Κρητικοῦ Πολέμου» (σελ. 143, 5) ἀποδίδει τὸ ἔργο του στὴν «τύχη». Ὁρθὴ εἶναι καὶ ἡ προτεινόμενη ἀπὸ τὸν κ. Πολίτη διόρθωση στὴ στίξη τῶν στ. 13-4.

A 97 - 98

γιατὶ σὲ κάποιον φταίσιμον ἔπεσα ἀπατός μου,
λογιάζοντάς το μοναχὰς θαμπώνεται τὸ φῶς μου.

Θὰ ἦταν ἄδικο γιὰ τὸ Χορτάτσι νὰ τοῦ προσγράψωμε τὴ χασμωδία αὐτὴ, ποῦ καταστρέφει ὀλόκληρο τὸ στίχο. Θὰ ἦταν ἀπαραίτητο νὰ προσαχθοῦν παραδείγματα ἀναλόγων χασμωδιῶν μεταξὺ ὁμοίων φωνηέντων, ἐνὸς τελικοῦ καὶ ἐνὸς ἀρχικοῦ, δυὸ διαφορετικῶν λέξεων γιὰ νὰ ὑποστηριχθῆ ἡ ἐλαττωματικὴ γραφή¹¹. Ἡ ἀψογή στιχουργία τῆς «Ἐρωφίλης» μᾶς ἐμποδίζει, νομίζω, νὰ δεχθοῦμε στὸ σημεῖο αὐτὸ τὴν παραδεδομένη μορφή τοῦ κειμένου. Ἄλλὰ καὶ τὸ ἀσύνηδες ἀνάμεσα στοὺς δυὸ στίχους φαίνεται ἀταίριαστο γιὰ τὸ πυκνὸ καὶ σφιχτοδεμένο ὕφος τοῦ Χορτάτσι. Ἡ γραφή, ποῦ πρότεινα

γιατὶ σὲ κάποιον φταίσιμον ἔπεσα, <κι> ἀπατός μου
λογιάζοντάς το μοναχὰς θαμπώνεται τὸ φῶς μου

«ἄλλοι ξαγλιῶσαν τὰ νερὰ κι ἄλλοι τὶς τρύπες φράσσουν» (πρόκειται γιὰ τὰ νερὰ, ποῦ συναντοῦσαν αὐτοί, ποῦ ἔκαναν τὶς ὑπονόμους ἢ μίνες κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας τοῦ Κάστρου). Καὶ τοῦ στίχου ἡ λεπτὴ αἰσθησι εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὸ φιλόλογο: Οἱ παλαιότεροι, θρημμένοι με τὴν ποίηση τοῦ Παράσχου, δὲν τὴν εἶχαν πάντα. Ὁ Γ. Χατζιδάκης, ὁ Κουκουλῆς καὶ ὁ Ἴβιος ὁ Ξανθουδίδης πρότειναν κάποτε διορθώσεις, ποῦ ἔκαναν τοὺς στίχους ἐλαττωματικούς. Ἴσως ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ ὅτι στὴν ἐκδοσι τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» προτιμήθηκαν πολλὰς φορὲς γραφές, ποῦ εἶχαν χασμωδία, ἐνῶ οἱ πηγές τοῦ κειμένου ἔδιναν ὑγιέστερες γραφές.

¹¹) Συνηθέστερη εἶναι στὴν κρητικὴ στιχουργία ἡ χασμωδία μεταξὺ ἐνὸς τελικοῦ τονισμένου φωνηέντου καὶ ἐνὸς ἀρχικοῦ ἀτονου π.θ. *θροφή ἐρίνη τῶ σκυλιῶ Ἐρωφ.* E 419. Ἡ χασμωδία Ἴντ. A 31 τὰ μέρη εἶχε σώσει διορθώνεται με τὴ γραφὴ τοῦ χφ. *Legrand ἐκεῖ εἶχε σώσει.* Στὸ E 621 ἀντὶ *πρᾶμα ἀποῦ κρίνει γρ. πρᾶμαν*, π.θ. *Φορτ.* A 296. Μερικὰ ἀκόμη χωρὶα με χασμωδίες (A 421) ἀσφαλῶς δὲν ἔχουν παραδοθῆ ὀρθά.

ἐκτός τοῦ ὅτι θεραπεύει τὴ χασμωδία καὶ τὸ ἀσύνδετο, ἀποκαθιστᾷ καὶ τὸ νόημα: ἡ ἐπίταξη, ποῦ δημιουργεῖ τὸ ἀπατός μου (ἐγὼ ὁ ἴδιος), δὲ χρειάζεται στὸ ἔλεσα, ἐνῶ ἀντιθέτως εἶναι ἀπαραίτητη στὴν ἐπόμενη φράση: «ἐγὼ ὁ ἴδιος χάνω τὸ λογικό μου, ὅταν τὸ σκέπτομαι». Πιθανώτατα παραλείφθηκε τὸ *κι* στὴν ἀντιγραφή τοῦ κειμένου, γιατί δὲν κατανοήθηκε ὁ διασκελισμός.

A 311 - 12

*καθὼς πάντα μου σκλάβος σου καὶ δοῦλος μπιστικός σου
οὐδένα προᾶμα ἔκαμα δίχως τὸν ὄρισμό σου*

Πρότεινα γὰρ γραφτῆ καθὼς πάντα ἴμου (=πάντα ἡμουν) σκλάβος σου... <κι> οὐδένα κ.λ. Ὁ κ. Πολίτης δὲν δέχεται τὴ διόρθωση, ἂν καί, ὅπως παρατηρεῖ, τὴ στηρίζει ἡ ἔκδοση τοῦ Κιγάλα. Νομίζω ὅμως ὅτι τὸ πάντα ἴμου πρέπει γὰρ προτιμηθῆ, γιατί εἶναι κρητικὸ καὶ γιατί ἀπαλλάσσει τὸ στίχο ἀπὸ τὸν ἀναγκαστικὸ ρυθμὸ καὶ ἀπὸ τὴν κακόζηλη ἐπανάληψη τῆς προσωπικῆς ἀντωνυμίας (πάντα μου σκλάβος σου). Ἐντελῶς ὅμοια περίπτωση ἔχομε ἄλλωστε στὸν «Ἐρωτόκριτο» Δ 627 ἐξ.

*πάντα ἴμου σὺ γονέω μου τοῖ δροσερῆς ἀγκάλες
πάντα ἴμου σὲ ξεφάντωσες κ' εἰσὲ χαρῆς μεγάλες
κι οὐδ' ἀδερφὸ οὐδ' ἀδερφή δὲν εἶχα κ.λ.¹²*

Ὁρθότατη εἶναι ἡ παρατήρηση τοῦ κ. Πολίτη ὅτι στοὺς στ. Β 121 ἐξ.

*πῶς ἴς μιὰ σκοτεινιασμένη
στράτα θωροῦ καὶ βροῖκουμου σήμερο σφαλισμένη*

τὸ κείμενο βελτιώνεται, ἂν παραδεχθοῦμε τὴ γραφή τῆς ἐκδ. Κιγάλα δίχως τοῦ ἀντι τὸ ἄτονο καὶ ἀδικαιολόγητο (ἀφοῦ πρόκειται γιὰ ὄνειρο) σήμερο. Σημαντικώτατη εἶναι γενικὰ ἡ διαπίστωση τοῦ κ. Πολίτη ὅτι ἡ ἐκδ. Κιγάλα εἶναι χρήσιμη στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τῆς «Ἐρωφίλης» (A 367, B 226, B 351 ἐξ. κ. α.) καὶ μὲ χαρὰ εἶδα ὅτι ἡ ἔκδοση αὐτὴ ἐπιβεβαιώνει ὠρισμένες ὑποθέσεις μου.

B 383:

*Πόσους πολέμους καὶ μαλιῆς μὲ τὸν Πέροσο ἴχα κάμη
καὶ πέρα μὲ τὸ Ἄνατολης τὸ βασιλιὸν ἀντάμι.*

Πρότεινα γὰρ γραφῆ μὲ τῶν Περοῶ (ἐνν. τὸ βρασιλιᾶ). (Γιὰ τὴν πυκνή

¹²) Ὁ Ξανθοῦδης σημειώνει (σελ. 442) ὅτι στίς ἐντυπες ἐκδόσεις τὸ πάντα ἴμου εἶχε γίνει πάντα μου, ὅπως ἀκριβῶς συνέβη καὶ στὸ ἀντίστοιχο χωρίο τῆς «Ἐρωφίλης». Ἰσχυρῶς ὅμως ὅτι ἡ φθορὰ αὐτὴ ἐγίνε στὸ χειρόγραφο, γιατί οἱ ἐκδόσεις AB παρᾶχουν πανᾶμουν, ὅπως σημειώνει ὁ Ξ. στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, καὶ ὅπως διαπίστωσα κ' ἐγώ.

σύνταξη του Χορτάτση και τή συχνότατη στο λόγο του μετακίνηση των λέξεων από τή φυσική τους σειρά πβ. «Κρητικά Χρονικά» Η' 1954 σ. 253). 'Ο κ. Πολίτης υποστηρίζει τή γραφή τόν *Περόσ* και παραλληλίζει, για τόν παρατονισμό, με τὸ *πυράμειδες*. Δὲν πρόκειται ὅμως στή λέξη αὐτή για παρατονισμό, ἀλλὰ για παραδοχή τοῦ ἱταλικοῦ τονισμοῦ (*piramide*). Πιστεύω ὅτι δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ ἀποδώσωμε στο λόγοιο ποιητὴ τὴν παραμόρφωση (γιατὶ δὲν πρόκειται μόνο για παρατονισμό) τοῦ ὀρθοῦ τύπου *Πέροης* σὲ *Περόσι!*¹³.

Νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ υἱοθετηθῆ για τὴν ἀποκατάσταση τῶν κρητικῶν κειμένων μέθοδος διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη, ποὺ ἐφαρμόζεται στις ἐκδόσεις τῶν κλασικῶν. Τὰ κρητικὰ κείμενα, ἂν καὶ τόσο νεώτερα, ἔχουν ὑποστῆ σχετικά μεγαλύτερη φθορά, γιατί ἀντιγράφονταν ἀπὸ ἀνθρώπους με πολὺ μικρὲς γραμματικὲς γνώσεις, καὶ μόνο πολὺ ὄψιμα ἔγιναν ἀντικείμενο φιλολογικῆς προσοχῆς. Αὐτονόητο εἶναι βέβαια ὅτι ἡ προσπάθεια για τὴν ἀποκατάστασή τους δὲν θὰ εἶναι αὐθαίρετη, ἀλλὰ θὰ βασίζεται στὰ ἀντικειμενικὰ κριτήρια, για τὰ ὁποῖα ἔγινε λόγος.

Ἡ ὑπερβολικὴ προσήλωση στις πηγὲς ὁδήγησε στὴν περίεργη ἀποψη ὅτι στις ἐκδόσεις τῶν κρητικῶν ἔργων πρέπει νὰ γράφωμε, ἀντίθετα με βασικὸ φωνητικὸ νόμο τῆς νέας ἑλληνικῆς τὴ *Κορήτη*, τὸ *πόλεμο*, τὸ *πρόλογο*, στὴ *καρδιά*, τῶ *παιδιῶ* κ.λ. ἐπειδὴ ἔτσι ἔχει παραδοθῆ! Πόσο ἀδικαιολόγητη εἶναι ἡ τήρηση τῆς ἀνορθογραφίας αὐτῆς, ποὺ τὴν εἶχε δεχθῆ καὶ ὁ Ξανθοουδίδης στις τελευταῖες φιλολογικὲς ἐργασίες του (ὄχι στὸν «Ἐρωτόκριτο!») ἀνέπτυξα στὰ «Κρητικά Χρονικά» Θ' 1955 σ. 531 -'2¹⁴.

¹³) Τὸ *Πέροση* τοῦ Κιγάλα δὲν μπορεῖ νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν, γιατί ἀσφαλῶς προῆλθε ἀπὸ παραδιόρθωση τοῦ γραμμένου με λατινικοὺς χαρακτήρες το *Perso*, ποὺ καὶ ὁ Κιγάλας τὸ νόμισε ἐνικό. Ὁ τύπος τὰ *κολόσσα* (Πρόλ. 51) πλάστηκε ἀπὸ τὸ ἱταλικὸ *il colosso*, (ποὺ θεωρήθηκε οὐδέτερο), για τὴ *ρίμα*.

¹⁴) Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶ κανεὶς ὅτι ἡ προφορά δὲ δηλώνεται με ἀκρίβεια στὰ κείμενα. Ἡ γραφή, κι ὅταν ἀκόμη χρησιμοποιοῦσε τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο, δὲν εἶχε καταλήξῃ σὲ πλήρες φωνητικὸ σύστημα. Αὐτὸ δημιουργεῖ ζητήματα μεταγραφῆς, ποὺ δὲν μπορούμε νὰ τὰ ἀγνοήσωμε, ὅταν πρόκειται για κείμενα ὡς ἰδιωματικά. Στὴ μεταγραφὴ πρέπει νὰ ἀποδίδωνται οἱ φωνητικὲς ἀξίες, ποὺ θέλει νὰ δηλώσῃ ὁ γραφέας. Ἡ γραφή το *coro* ἢ τὸ *κόπο* (ὅπως γράφουν καὶ σήμερα πολλοὶ τελειόφοιτοὶ γυμνασίων) δηλώνει χωρὶς ἀμφιβολία τοὺς ἤχους το *goro* κ' ἔτσι διάβαζε ὁ παλιὸς ἀναγνώστης. Ἡ παράλειψη τοῦ *v* σημαίνει μόνο ὅτι ὁ φθόγγος αὐτὸς δὲν πρέπει ν' ἀκουστῆ χωριστά. Ὅταν ὅμως εἰμεῖς, μεταφέροντας τὸ κείμενο στὴ σημερινὴ ὀρθογραφία, μεταγράφομε τὸ *κόπο*, φαινομενικὰ τηροῦμε τὴν παράδοση, στὴν πραγματικότητά ὅμως τὴν βιάζομε, γιατί ὁ σημερινὸς ἀναγνώστης δὲ θὰ διαβάσῃ ὀρθά.

Ὁ Ν. Μ. Παναγιωτάκης («Ἀθηνᾶ» ΝΘ' 1955 σ. 313 - 4) ἔθεσε τελευταῖα γενικώτερα τὸ ζήτημα τῶν ἐκδόσεων τῶν κρητικῶν κειμένων καὶ διατύπωσε ὀρθὰς παρατηρήσεις. Ὁ Στέφανος Ξανθοῦδιδης πιστεύοντας στὴν ἀπόλυτη γλωσσικὴ παγιότητα τῶν κρητικῶν κειμένων τῆς ὄριμης περιόδου, ποὺ εἰδικὰ γιὰ τὸν «Ἐρωτόκριτο» τὴν εἶχε τονίσει καὶ ὁ Γ. Χατζιδάκης¹⁵ ἀκολούθησε στὴν ἐκδοση τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» (σελ. CLXXXVI ἐξ., σ. 382 - 3) καὶ τῆς «Ἐρωφίλης» (σελ. μ' καὶ μβ') τὴν ἀρχὴ τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς ὁμοιομορφίας στὰ κείμενα αὐτά, ἀκόμη καὶ στὶς περιπτώσεις, ὅπου ἡ γραπτὴ παράδοση παρουσίαζε ἀπόκλιση ἀπὸ τὸν δημοτικὸ καὶ ἰδιωματικὸ χαρακτήρα. Ἔτσι, σημειώνει ὁ Ξανθοῦδιδης, παραλείφθηκε στὴν ἐκδοση τὸ τελικὸ ν, γράφτηκε ἀπὸ ἀντὶ ἀπό, μπλιὸ ἀντὶ πλιό, ἔγινε ἡ διάκριση τῶν τύπων τῆς κτητικῆς ἀντωνυμίας νιου καὶ του, τζη καὶ τση, ποὺ δὲ δηλωνόταν, γράφτηκε στρατέματα ἀντὶ στροτεύματα (Ἐρωτόκρ. σελ. 442), κατόπαρδος ἀντὶ γατόπαρδος (βλ. γλωσσάριο) κ.λ.π. Οἱ μικρὲς καὶ εὐκολες αὐτὲς διορθώσεις συντέλεσαν πολὺ στὴ διαύγεια, ποὺ ἔχει τὸ κείμενο τοῦ Κορνάρου στὴ μνημειώδη ἐκδοση τοῦ 1915¹⁶. Καὶ στὴν «Ἐρωφίλη» μετὰ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν «καθαρευόντων τύπων» ποὺ ἀπαντοῦν στὸ ἔργο (π. χ. κάμνω, κίνδυνο:, δοκιμάζω, τρέφω · τροφή, εὐχή, καύχησις, πάσχω, εὐχαιρα, γαιαί, κληρονόμος, δύνεσθε, σχισθῆ κ.λ. ἀντὶ κάνω, κίντυνος, δικιμάζω, θροέφω - θροφή, εὐκή, καύκηση, πάσκω, εὐκαιρα, γιάντα, κλερονόμος, δύνεσιτε, σκιστῆ) γράφει ὁ Ξανθοῦδιδης: «Τοὺς νόθους τύπους ἐπεβάλλετο νὰ προσαρμόσωμεν πρὸς τὸ γνήσιον ἰδίωμα τοῦ δράματος, ἀφ' οὗ μάλιστα δὲν εὐρίσκονται καθ' ὅλην τὴν γραμμῆν, ἀλλὰ μόνον ἀραιῶς».

Ὅσοι ὕστερα ἀπὸ τὸν Ξανθοῦδιδὴ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἐκδοση δοκίμων κρητικῶν κειμένων τοῦ ΙΖ' αἰῶνα διστάζουν νὰ προβοῦν στὴν μικρὴ αὐτὴ προσαρμογὴ. Γιὰ νὰ δικαιολογηθῆ ὅμως ἡ συντηρητικώτερη αὐτὴ στάση, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδειχθῆ πρῶτα ὅτι ἡ ἀπόψη γιὰ τὴ γλωσσικὴ σταθερότητα τῶν ἔργων τῆς ὄριμης περιόδου δὲν ἦταν

¹⁵) Γιὰ τὸ γλωσσικὸ χαρακτῆρα τῶν κειμένων τοῦ ΙΖ' αἰ. βλ. τὴ μελέτη μου ὀ «Χαρακτῆρ τοῦ Ἐρωτοκρίτου», «Κρητικὰ Χρονικά» Γ' 1952 σ. 400 - 406.

¹⁶) Στὸ «Φορτουνάτο» ὁ Ξανθοῦδιδης φάνηκε λίγο συντηρητικώτερος: ἔγραψε σπίνου του, παλάτιν του (Ἰντ. Δ 19, 21) ἀντὶ σπίνι νου, παλάτι νου, ποὺ θὰ γράφει στὸν «Ἐρωτόκριτο»· ἔγραψε ἐπίσης βρόχια τως (Γ 112) ἀντὶ βρόχια νιως, καὶ δὲν ἔκανε τὴ διάκριση τση - τζῆ (πδ. τῆ θυγατέρα τοι ἔγραψε καὶ τὰ κλειδιά τοι τοι ὅπως Α 186 - 7) ἀντὶ θυγατέρα τζι, τὰ κλειδιά τζι τοί ὅπως Ἐτήρησε ἀκόμα καὶ τὴ γραφὴ τὸ κόπο, τὸ παιδιῶ κ.λ., ἴσως γιὰτὶ εἶχε νὰ κάμῃ μὲ τὸ αὐτόγραφο τοῦ

όρθη. Δύο πράγματα δηλ. θά συμβαίνουν. Ἡ δὲν γράφτηκε ποτὲ μὲ ἀπόλυτη καθαρότητα καὶ συνέπεια τὸ κρητικὸ ἰδίωμα, ὁπότε ἡ μέθοδος τοῦ Ξανθοῦδιδῆ ἦταν ἐσφαλμένη καὶ οἱ ἐπεμβάσεις του στὰ κείμενα γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς καθαρότητος αὐτῆς αὐθαίρετες, ἢ ὑπῆρξαν πραγματικὰ στὴν Κρήτη ποιητές, ποὺ ἔγραψαν κατὰ πάγιο τρόπο καὶ σὲ πλήρη συμφωνία μὲ τὸ γραμματικὸ καὶ φωνητικὸ χαρακτήρα τῆς γλώσσας τους, ὁπότε μεθοδικὰ ἐπιβάλλεται ἡ ἀποκατάσταση τῆς συμφωνίας αὐτῆς, ὅπου ἔχει διασαλευθῆ, μάλιστα ἔταν τοῦτο ἐπιτυχῶνται μὲ ἐλάχιστη μεταβολὴ τοῦ παραδεδομένου κειμένου. Πιστεύω ὅτι συμβαίνει τὸ δεύτερο : ἡ γλωσσικὴ καθαρὴτητα καὶ ἀκρίβεια τῶν δοκίμων κρητικῶν ποιητῶν τοῦ τέλους τοῦ ΙΣΤ' καὶ τοῦ ΙΖ' αἰῶνα εἶναι ἀλήθεια ἐπιστημονικὴ ἀναμφισβήτητη : ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὰ πρῶτα καὶ τὰ ὠριμα ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας εἶναι ἐντελῶς σαφῆς καὶ ὁ Ξανθοῦδιδῆς καὶ ἄλλοι ἐρευνητὲς σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἐξέθεσαν τὰ σημεῖα ποὺ διαφοροποιοῦν τὶς δύο ομάδες¹⁷. Ἀπαραίτητη προ-

ποιητῆ, ἀναθέτοντας ὅμως (σελ. 23) στὸν ἀναγνώστη νὰ «ἀναπληρώσῃ τὰς μικρὰς ταύτας ἀτελείας τοῦ κειμένου». Τὶς γραφὰς μπιλιὸ καὶ νιου ἀπέφυγε καὶ στὴν «Ἐρωφίλῃ». Στὴ μικρὴ ἐκδοσὴ τοῦ «Ἐρωτοκρίτου», πολλὰ χρόνια ἕστερα ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκδοσὴ, ὁ Ξανθοῦδιδῆς ἐξακολουθεῖ ἐπίσης νὰ παρέχῃ τὸ ὁμοίωμα ἀποκατεστημένο κείμενο τῆς μεγάλης ἐκδόσεως, πρᾶγμα, ποὺ δείχνει ὅτι, δὲν εἶχε μεταβάλλει ἀπόψεις. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὑπῆρξε μιὰ διαφωνία ἀνάμεσα στὸν Ξανθοῦδιδῆ καὶ στὸν ἐκδότῃ Ἀλεξίου γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» πῆ. Ἐμ. Κ ρ ι α ρ ᾶ ν «Ν. Ἐστία» 1943 σ. 1149 ἐξ. Πιστεύω ὅμως ὅτι ἡ διαφωνία δὲν ἀφοροῦσε τόσο τὸ ἄν ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἀναπροσαρμογὴ τοῦ κειμένου στὸ ἰδίωμα, ὅσο ποιά ἐκταση θὰ ἔπαρνε ἡ ἀναπροσαρμογὴ αὐτῆ. Γιατί, ὅπως εἶδαμε, ὁ Ξανθοῦδιδῆς ρητὰ δηλώνει ὅτι σὲ ἀρκετὰς περιπτώσεις ἀκολούθησε τὸ ἰδίωμα καὶ ὄχι τὴν παράδοσιν τοῦ κειμένου. Στὸν Ξανθοῦδιδῆ χωρίς ἄλλο ὀφείλεται τὸ ὅτι ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν παράδοσιν ἔμεινε μέσα στὰ νόμιμα ὅρια : ἐπιδιώχθηκε προσαρμογὴ τοῦ κειμένου ὄχι στὸ σύγχρονο ἰδίωμα τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης, ἀλλὰ, ἀκριβέστερα, στὸ ἰδίωμα, στὸ ὁποῖο γράφτηκε τὸ ἔργο· γιατί ἀσφαλῶς ὑπάρχουν ὠριμμένες διαφορὰς, ποὺ ὀφείλονται καὶ στὴν ἐποχὴ, ποὺ ἔγραψε ὁ ποιητῆς καὶ στὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο ἐπέλεξε τὴ γλωσσικὴ του ὕλη. Οὐσιαστικώτερη ἦταν ἡ διαφορὰ του μὲ τὸν ἐκδότῃ Ἀλεξίου στὸ ζήτημα τῆς ὀρθογραφίας, ποὺ ὁ δεύτερος τὴν ἤθελε φωνητικώτερη (πχιός, θωργιά — ὅπως εἶχε γράψῃ καὶ ὁ Σ ᾶ θ ᾶς πῆ «Ζήνων» πρόλ. 45 - 6 — μνιά, καμνωῶ, πχαίνω κ.λ. πῆ. Α. Ἀ λ ε ξ ί ο υ «Κρητ. Χρονικά» Η' 1954 σ. 495) καὶ αὐτὴ προκάλεσε τὴν τελικὴ διακοπὴ τῆς συνεργασίας τῶν δύο λογίων. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ μέθοδος τοῦ Ξανθοῦδιδῆ ἦταν ἡ ὀρθὴ καὶ ὅτι ἡ ἐκδοσὴ τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» «πρέπει ν' ἀποτελῇ γιὰ μᾶς πρότυπο» ὅπως γράφει ὁ καθ. Κριαρᾶς (ἑ. ἄ.). Μπορεῖ νὰ φανταστῆ κανεὶς τί μορφή θὰ εἶχε ὁ «Ἐρωτοκρίτος», ἂν ὁ ἐκδότης ἔκανε μιὰ μηχανικὴ χρῆσιν τῶν πηγῶν χωρίς νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὸ γλωσσικὸ χαρακτήρα τοῦ ἔργου.

¹⁷ Ἐρωτοκρ. μεγ. ἐκδ. σ. LIV ἐξ. σ. CLXXV ἐξ. Πῆ. Γ. Ζ ῶ ρ α ν «Κρητ. Χρονικά» Β' 1948 σ. 34 ἐξ. γιὰ τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν πρῶτην περίοδο, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀνάμιξη διαφορετικῶν στοιχείων καὶ τύπων, τυπικὸς καὶ φω-

ὑπόθεση γιὰ τὴ φιλολογικὴ ἐργασία εἶναι νὰ γίνεταί ἡ διάκριση αὐτῆ καὶ μιὰ ἔκδοση, πού θὰ ἐξομοίωνε π. χ. τὴ «Βοσκοπούλα» μὲ τὰ στιχουργήματα τοῦ Χούμνου καὶ τοῦ Σκλάβου δὲν θὰ εἶχε, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἐκπληρώσει τὸ σκοπὸ τῆς.

Ἡ ἀρχὴ τῆς ὁμοιομορφίας δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοηθῆ ἀπὸ τὴν κριτική, ἐφοῦ ἰσχύει στὰ ἴδια τὰ κείμενα, παρ' ὅλη τὴ φθορὰ τους. Σὲ κείμενα, πού φανερὰ ἀναμιγνύουν τοὺς τύπους, ὅπως εἶναι ὅλα τὰ πρῶϊμα ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας καὶ σὲ κείμενα ἀμελέστερα, ὅπως στὸν *IZ'* αἰ. ἀκόμη ὁ «Ζήνων» καὶ κυρίως ὁ «Κρητ. Πόλεμος» τοῦ Μπουνιαλῆ, εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν ἰσχύει ἡ ἀρχὴ τῆς ὁμοιομορφίας καὶ θὰ ἦταν φιλολογικὸ σφάλμα νὰ ἐπιχειρήσῃ κανεὶς τὴν ἀποκατάστασίν τῆς σ' αὐτά. Τοῦτο ἄλλωστε δὲν θὰ ἦταν δυνατό, γιατί οἱ βίαισμοι τοῦ ἰδιωματοῦ εἶναι ἀναρίθμητοι¹⁸. Ἀλλὰ γιὰ κείμενα, πού τὸν ἰδιωματικὸ χαρακτήρα τους τὸν βεβαιώνει ἡ ἴδια ἢ παράδοση, εἶναι κριτικὰ ἀδύνατο νὰ δεχθούμε ὡς γνήσιους, τύπους, πού κατ' ἐξάριεσιν ἀποκλίνουν ἀπὸ τὸ δημοτικὸ καὶ ἰδιωματικὸ. Εἶναι λογικὸ σφάλμα νὰ δεχθούμε πολυτυπία καὶ «ἀρχαῖστικὸ ζῆλο» γιὰ ποιητές, πού, ὅπως ἔχει ἀποδειχθῆ, γράφουν συνειδητὰ τὸ ἰδίωμα, ὅπως ὁ Χορτάτζης, ὁ Κορνάρος καὶ οἱ ἄλλοι δόκιμοι ποιητές τοῦ 1600. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δεχθούμε ὅτι ὁ ποιητὴς τῆς «Βοσκοπούλας» ἔγραψε πραγματικὰ κάλλια καὶ σπῆλαιον ἀντὶ κάλλια καὶ σπῆλιο, διὰ ἀντὶ γιὰ, γιαιτρέυση (sic) ἀντὶ γιαιτρέψη, φανίσθη ἀντὶ φανίστη. Δὲν μποροῦμε νὰ δεχθούμε ὅτι ἀπὸ τὸν συγγραφέα τῆς «Θυσίας» προέρχονται οἱ λόγιοι τύποι σήμερον, θάνατον, ἀναπαυμένη, πτωχὸ κ.λ. (πβ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» Θ' 1955 σ. 530 - 1) καὶ ὀρθὰ ὁ καθ. Γ. Α. Μέργας παρατηρεῖ ὅτι οἱ τύποι κρυφά, πίκρα, παῦσε, πλιό, -σθη, του, τοὺς ἀντὶ κουρφά, πρίκα, μπλιό, -σιη, νιου, τσι κ.λ. μπήκαν στὸ κείμενο ἀπὸ τὶς ἔντυπες ἐκδόσεις («Η Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» 1954 σελ. 20)¹⁹. Δὲν μπορεῖ νὰ στηρι-

νητικούς ἀρχαῖσμούς κ.λ. καὶ τὴν περίοδο τῆς ὁμοιογένειας καὶ ὁμοιομορφίας. Πβ. Μ. Μανούσα κα Λα littérature crétoise à l' époque vénitienne, «Hellén. Contemp.» IX 1955 σ. 106, ὅπου ὡς χαρακτηριστικὸ τῆς δευτέρας περιόδου τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἀναφέρεται «l' emploi du pur dialecte crétois, comme langue littéraire».

¹⁸) Ὁρθὰ ἐπομένως ὁ Ν. Πολίτης «Λογογραφία» Β' 134 ἐπέκρινε τὸν Ξανθοῦδην γιὰ τὶς διορθώσεις του σὲ ὠρισμένα χωρία τοῦ πρῶϊμου κρητικοῦ ποιητῆ Σαχλίκη. Ἐσφαλμένα καὶ ὁ Γ. Βαλέτας ἀνανέωσε τὰ κείμενα, πού περιέλαθε στὴν «Ἀνθολογία τῆς πεζογραφίας» του, ἀφαιρώντας τὰ τελικὰ ν κ.λ.

¹⁹) Ὁρθὰ ὁ ἴδιος ἀπέβαλε τὸ τελικὸ ν «ἀνεξαρτήτως τῆς μαρτυρίας τοῦ χειρογράφου» αὐτ. σ. 56. Στὴ «Θυσία» μὲ παραβολὴ τῶν πηγῶν ἀποκαταστάθηκε πλῆθος κρητικῶν τύπων, ὥστε τὸ ἔργο ν' ἀλλάξῃ ἐντελῶς χαρακτήρα καὶ ἐνῶ ὠρισμένοι: τὸ εἶχαν κατατάξῃ στὴν ὁμάδα τῶν πρῶϊμων ἔργων (αὐτ. σ. 58) νὰ ἀπο-

χθῆ ὁ τύπος ἡγαπημένος σέ ἔργα σάν τῆ «Θυσία» καί τὸ «Ροδολίνο», ἐφ' ὅσον δὲν διαπιστώνεται ἡ ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων μετοχῶν παρακειμένου μὲ χρονικὲς αὐξήσεις στὰ κείμενα αὐτά. Ἄν ὑπάρχει μόνο ἓνας τέτοιος ἀρχαϊσμός, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι κριτικὰ ὑποπτος²⁰. Χρήση λογίων στοιχείων ὑπάρχει στὸ λεξικὸ τῶν δοκίμων ποιητῶν τοῦ ΙΖ' αἰῶνα, εἶναι ὅμως πάντα θεληματικὴ καὶ δὲν προέρχεται οὔτε ἀπὸ ἀδυναμία οὔτε ἀπὸ ἀρχαϊστικὴ τάση· ἀποσκοπεῖ στὴ μετρικὴ διευκόλυνση τοῦ ποιητῆ ἢ στὸν πλουτισμὸ τῆς γλωσσικῆς ὕλης. Ἡ στάση αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὸν ἀρχαϊσμὸ τῆς πρώτης περιόδου. Δὲν ξέρω κανένα τυπικὸ ἢ φωνητικὸ ἀρχαϊσμό, ποὺ νὰ μπορῆ νὰ ἀποδοθῆ μὲ βεβαιότητα στοὺς ποιητὲς ἐκτὸς ἀπὸ λίγες περιπτώσεις μετρικῆς κυρίως ἀνάγκης²¹. Στούς δοκιμώτερους ποιητὲς ὅλες αὐτὲς οἱ

δειχθῆ ὅτι ἀνήκει στὴν περίοδο τῆς ὀριμότητος. Ἐπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ λίγοι ἀρχαϊκοὶ τύποι, ποὺ κράτησε ὁ ἐκδότης, ἐπειδὴ ἔτυχε νὰ στηρίζονται ἀπὸ ὅλες τὶς πηγές, ὀφείλονται στὴν ἴδια διορθωτικὴ τάση τῶν διασκευαστῶν καὶ ἐκδοτῶν, ποὺ εἶχε ἀλλοιώσει ὅλο τὸ κείμενο καὶ ὄχι στὸν συγγραφέα; Θὰ ἦταν ἀντιφατικὸ νὰ ἐπικαλεσθοῦμε εἰδικὰ γι' αὐτοὺς «ἀρχαϊστικὴ τάση» τοῦ ποιητῆ!

²⁰) Στὸ «Θυέοτη» τοῦ Καποαίτη Γ' 330 δὲ μᾶς ξενίζει ἡ παρουσία τοῦ ἡγαπημένος ἀφοῦ ἀμέσως πρὸ κάτω διαδίδομε ἐσεισησαν, ἀδελφέ, ἐν τῷ μέσῳ κ.λ. καὶ ἀφοῦ τὰ λόγια τυπολογικά, φωνητικὰ κ.λ. στοιχεῖα εἶναι πάμπολλα στὸ ἔργο, ὅπως γράφει ὁ Ἐμμ. Κ ρ ι α ρ ᾶ ς στὴν εἰσαγωγὴ σελ. κη' ἐξ. Γιὰ τὸ ἡγαπημένος βλ. καὶ «Κρητικὰ Χρονικὰ» Θ' 1955 σ. 531.

²¹) Π6. Φορτουν. Πρόλ. 33 τοῦ νοός τως γιὰ τὴ ρίμα μὲ τὸ ὁμπρός τως. Ἀνάλογες σπανιώτατες licences εἶναι τὰ φύσις, βρώσις τοῦ «Ἐρωτοκρίτου», τὸ ὀφθαλμός τῆς «Ἐρωφίλης». Συναθέστερα γίνονται δεκτὲς λέξεις μὲ ἐσωτερικὴ χασμῶδα, μιὰ ἀναγκαία παραχώρηση στὴ φωνητικὴ τῆς λογίας: βέβαιος, ἐνάτιο, Βυζάντιο, ἐθλάβεια, σιωπή, νόηση, περικεφαλαία στὸν «Ἐρωτόκριτο», διορθώνου (4 σύλλ.) Θεά, ὠραῖος, τέλεια στὴν «Ἐρωφίλη», ἀκρόαση, ἐργασία στὸ «Φορτουνάτο». (Π6. «Κρητ. Χρονικὰ» Γ' 1952 σ. 413, Η' 1954 σ. 252 σ. 272). Σπανιώτερα εἶναι στὸν Κορνάρου καὶ τὸ Χορτάτη τὰ σύμβουλος, συμβουλεύω, σύγχυση μὲ διατήρηση τοῦ τελικοῦ συμφώνου τῆς προθέσεως. Σὲ ἄλλῃ τάξῃ ἀρχαϊσμῶν, ἐπίσης νόμιμη, ἀνήκουν ὠρισμένοι τύποι, ποὺ προέρχονται ἀπ' τὰ μεσαιωνικὰ ἐλληνικά, ἐμπόρεση, ἐβγάνω ἀντὶ μπόρεση, βγάνω. Ἐξ ἴσου δικαιολογημένη εἶναι καὶ ἡ παρουσία ἀρχαϊκώτερων τύπων τοῦ ἰδιώματος ὅπως - εις - ειο ἀντὶ - εις - ουνιο. Τὰ λόγια καὶ μὴ ἰδιωματικὰ στοιχεῖα τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» συγκέντρωσε καὶ ἐμελέτησε συστηματικὰ ὁ καθ. Ἐμμ. Κ ρ ι α ρ ᾶ ς «Ἐπετ. Μεσαιων. Ἀρχείου Α' 1939 σ. 37 ἐξ. Δὲν νομίζω ὅμως ὅτι οἱ περιπτώσεις αὐτὲς μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς «στιγμὲς ἀδυναμίας» τοῦ ποιητῆ, ὅπως ὑποστηρίζει «Ν. Ἐστία» 1943 σ. 1149 ἐξ. οὔτε ὡς ὀφειλόμενες σὲ «συνειδητὸ ἢ καὶ αὐθόρμητο ἀρχαϊσμό». Δὲ βλέπω πῶς μπορεῖ νὰ συμβεβασθῆ ὁ ἀρχαϊσμός — ἔστω καὶ περιωρισμένος — μὲ τὴ γλωσσικὴ καθαρότητα τοῦ ἔργου. Ἄν τὰ λόγια στοιχεῖα τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» δὲν διασποῦν τὴν ὁμοιομορφία του, τοῦτο ὀφείλεται ὄχι τόσο στὴ σπανιότητα, ὅσο στὸν χαρακτῆρα τῶν παραχωρήσεων. Ἄς σημειωθῆ ὅτι ἡ μοναδική, ἂν δὲν σφάλλω, περιπτώσις διατηρήσεως τοῦ συμπλέγματος οὐ στὸν «Ἐρωτόκριτο» (μὴ βιασθῆς) θεραπέυε.

παραχωρήσεις γίνονται με μιὰ αὐστηρὴ νομοτέλεια. Τὰ λόγια στοιχεῖα ἀπομακρύνονται συνειδητὰ ἢ ἀφομοιώνονται καὶ οἱ ἰδιωματισμοὶ παίρνουν τὴ θέση τῶν κοινῶν δημοτικῶν²²· οἱ ἐξαιρέσεις προέρχονται χωρὶς ἀμφιβολία ἀπὸ τοὺς ἀντιγραφεῖς, ποὺ συχνὰ δὲν ἦταν κρητικοὶ καὶ τοὺς τυπογράφους.

Β' ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ «ΑΠΟΚΟΠΟ»

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ

Στὸ Λίγο Πολίτη ὀφείλομε, μαζί με τόσα ἄλλα, καὶ τὴν ἀνανέωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ ἓνα ἀριστουργηματικὸ κείμενο τῆς πρώιμης κρητικῆς λογοτεχνίας, τὸν «Ἀπόκοπο» τοῦ Μπεργαδῆ, στὸν ὁποῖον ἀφιέρωσε μιὰ ἐργασία με ἐξαιρετικὰ διαφωτιστικὲς αἰσθητικὲς, κριτικὲς καὶ ἐρμηνευτικὲς παρατηρήσεις²³. Τὸν μελετητὴ ἀπασχόλησε καὶ ἡ λ. *πάλιον*, ποὺ ἀπαντᾷ στὸ στ. 295:

*ὅπου τοῦ κόσμου ἦν στρατιὰν εἰίκησεν τὸ πάλιον
καὶ ὅπου τοῦ κόσμου ἀρέντιπεν τὸ μερικὸν τὸ κάλλιον*

καὶ ὀρθὰ παρατηρεῖ ὅτι ἡ γρ. τοῦ Legrand *πάληρον* (= παλαιὸν) δὲν εἶναι ὀρθή, καὶ ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ συνηθισμένη σὲ μεσαιωνικὰ κείμενα λ. *ballium*, ποὺ σήμαινε ἓνα χριστιανικὸ καὶ εἰδικώτερα ἱερατικὸ ἔνδυμα²⁴.

Σ' αὐτὰ μποροῦν νὰ προστεθοῦν τὰ ἀκόλουθα. Ἡ λέξη *πάλιον* ἔχει ἄλλη μιὰ σημασία, ποὺ νομίζω ὅτι ταυρίζεται περισσότερο στὴν περὶπτωσή μας. *Palio* εἶναι τὸ προσφιλέστερο ἀγώνισμα τῶν Φλωρεντινῶν στὰ μεσαιωνικὰ χρόνια, οἱ ἵπποδρομίες· τὸ ὄνομα προέρχεται ἀπὸ τὸ πλούσιο ὕψοςμα (δαμασκί ἢ βελουδο χρυσοκέντητο), ποὺ δινόταν ὡς ἔπαθλο στὸ νικητὴ. Ἡ ἵπποδρομία γινόταν ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν ἄλλη ἄκρη τῆς πολιτείας καὶ ἄρχιζε με σαλπίσματα καὶ κωδωνοκρουσίες, Τὸ πιὸ φημισμένο *πάλιο* γινόταν τὴν ἡμέρα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, πο-

ται, ἂν δεχθοῦμε τὴ γραφὴ, ποὺ προτείνει ὁ Κ ρ ι α ρ ᾶ ς «Ἐπετ. Μεσ. Ἀρχ.» Α 1939 σ. 19.

²²) Δὲν μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν ποιητὴ τοῦ «Γύπαρη» τὸ *σάω*, ποὺ κρατήθηκε στὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου, καὶ ποὺ εὐκολὰ διορθώνεται, ὅπως πρότεινα «Κρητ. Χρονικά» Η' 1945 σ. 262 - 3.

²³) «Προσφορά εἰς Στ. Κυριακίδη», παράρτ. «Ἑλληνικῶν» ἀρ. 4, σ. 546 ἐξ. Π6. καὶ Ι. Θ. Κ α κ ρ ι δ ῆ ῖ Ἑρμηνευτικὰ στὸν Ἀπόκοπο τοῦ Μπεργαδῆ, «Κρητικὰ Χρονικά» Ζ' 1953 σ. 409 ἐξ.

²⁴) Ὁ καθ. Κ α κ ρ ι δ ῆ ς πρότεινε τὴν ἐρμηνεῖα ἀπάλιο ἢ ἀπάλε = πάλεμα, π6. Α. Πολίτην ἐ. ἀ. σελ. 558 σημ. 31, ἀλλὰ δὲν θεωρεῖ καμία ἐρμηνεῖα ἱκανοποιητικὴ (ἐ. ἀ., σ. 411 καὶ σημ. 4).